

*Жолдасов С.**т.ғ.д., А.Яссауи атындағы халықаралық
қазақ-түрік университетінің профессоры*

ЕДІЛ ҚАЛМАҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖОҢҒАРИЯҒА ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ СӘТСІЗДІГІ

XVII және XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқы өзінің басынан небір дүрбелең кезенді кешірді. Расында да, қаншама жылдарға созылған қазақ-жоңғар соғыстары бейбітшілікті сүйетін ел басына небір орны толмас зардаптарын әкелген. Сол жылдары шығыстан жоңғарлар немесе "құба қалмақтар" мен батыстан, кезінде сол жаққа көшіп барған олардың тарихта "еділ қалмақтары" деп аталып кеткен бауырлары бір тыным берген емес.

Бұл күні жоңғарлар халық ретінде жер бетінен жойылса, батыстағыларының бір бөлігі ғана аман қалып, "қалмақ" деген атын сақтап қалды. Егер, олар шығысқа қарай қайта көшпегенде, "Шанды жорық" жорық болмағанда олар қазақ халқына өздерінің шапқыншылық жасауын одан әрі жалғастыра берер ме еді, кім білсін. "Шанды жорық" қазақ жасақтарының соңғы соққылар беруімен айқындалады.

"Шанды жорық" жөнінде қазақ халқының тарихында қаншама аңыздар айтылады. Ол жөнінде жырлар айтылған. Тіпті, Абылайдың осы оқиғаға арнап шығарған "Шанды жорық" күйінің өзі, бұл оқиғаның халқымыздың тарихында өзіндік рөл атқаратынын көрсетіп отырғаны белгілі.

Өткен тарихымызға тағы бір көз салатын болсақ, жоңғарлардың қазақ жеріне деген жорықтары XVII ғасырдың басынан бірте-бірте күшейе бастағаны белгілі. 1635 жылы Жоңғария хандығы құрылды. Бұдан бір жыл бұрын бұл хандықтың қонтайшысы болып Хара-Хұла батырдың баласы Баатур, қонтайшы сайланған. Бірақ, XVII ғасырдың басында-ақ, яғни Жоңғария хандығы құрылғанға дейін Ойрат тайпаларының билеушілері арасында өзара келіспеушіліктер болып жатты. Торғауыттың Хо-Орлок сияқты көсемі торғауыт және дүрбіт, хошут тайпаларының біразына билік жүргізетін. Сібірде орыс бекіністері, шығыста - халқа моңғолдары, оңтүстікте қазақтар қыспаққа алғаннан кейін, 1618 жылы ол қарамағындағы жоңғарлармен батысқа жылжыды. 50 мың үйден тұратын көш

алғашқыда Хара-Хұлаға білдірмей, Сібір жаққа жайлап қоныс аударды. Ақыры қонысын тастап, батысқа қоныс аударуды ойластыра бастады. Есіл мен Тобыл өзендеріне, одан кейін Ресейдің қол астындағы Тобыл, Түмен қалаларының төңірегіне барды.

Жоңғарлар бұл жерлерде жергілікті халықпен, орыс әскерлерімен қақтығыстарға барды. Сөйтіп, Сібірде орныға алмай, жаңа қоныс іздеді. Бірақ мұны елден жасырды. Ақыры ол батысқа қарай жылжыды. Башқұрттар жерінің оңтүстігіне жетті. Жайық, Сақмар, Елек, Ор, Қиыл, Тоғызақ, т.б. өзендердің бойына қарай жүріп, башқұрттар қарсылығына тап болды. Орыс үкіметі өз қол астындағы башқұрттарды қолдады. Қалмақ тайпаларының қайтадан кейін шегінуін талап етті.

Олардың арнайы бөлінген барлаушылары тыныш жатпай, жаңа қоныс үшін бос жерлерді іздей бастады. Жайық пен Жем өзендері аралығына орналасып алғаннан кейін ноғайларға тағы да кезекті соққы беру үшін дайындалып, 1628 жылы Үлкен Ноғай Ордасына басып кіріп, күйрете соққы берді. Қырық мыңдық ноғайлар қалмақтарға бағынды.

Жоңғарлар осымен тынбай, енді Жем өзеніне жетіп, одан әрі ақыры Еділ-Жайық арасында қоныс тебуді ойлады. Содан Жайықтан өтіп, шамасы 1630 жылы Еділ өзенінің төменгі жағына келіп, осы өңірді мекен етіп, көшіп-қонды. Олардың батысқа жылжуы отыз жылдай уақытқа созылған екен. Олардың ұрыс алаңына 30000-ға дейін жақсы қаруланған атты әскер шығаратын мүмкіндігі болған. Сөйтіп, Хо-Орлок бастаған жоңғарлар шығыстағы ойраттардан біржола бөлініп, осы жерге тұрақтай бастады. Әрине жоңғарлардың батысқа қарай қоныс аударуы осымен тоқтаған жоқ, Хо-Орлоктың үлкен көшінің артынан басқа жоңғарлар ауылдары ілесіп келе жатты. Көштің соңы ұзын еді. Жоңғарлардың батысқа қарай қоныс аударуының себептері жөнінде көптеген пікірлер бар. Бұл жөнінде біз бұдан бұрын да жазғанбыз. Дегенмен, тағы да айтар болсақ, соның бірі -Н.Я.Бичурин (Иакинф), торғауыттардың және дүрбіттердің бір бөлігінің Жайық, Еділ бойына баруы ойраттардың қазақтарды "тылынан қоршау мақсатын" қойған қулық әрекет еді,- десе, И.Я.Златкин ойраттардың Жайық пен Еділге дейін жетіп, сонда орналасуын феодалдардың билік үшін, жайылым жер үшін болған күрестердің нәтижесі,- екенін айтады.

1632 жылы Еділ жағасында қалмақ билеушісінің ордасы тігіліп, 1633-1634 жылдары ноғайлар Кавказдың солтүстігі мен Қырым түбегіне қарай көшті. Бұрынғы қоныстарында қалмақтарға бағынышты болған кейбір ноғай рулары ғана қалып қойды. Олар Еділ бойына орналасқаннан кейін-ақ басқа да көрші халықтарға жасағанындай бүкіл XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бірінші ширегінде де қазақ жеріне деген шапқыншылығын тоқтатқан емес. 1723 жылға "Ақтабан шұбырынды" жылдарында шығыстағы, Жоңғарияда қалған бауырларына көмектесіп бақты.

Қазақ билеушілері ес жинап, жоңғар езгісінен құтылудың жолын іздестіруі тиіс болды. 1724 жылы Еділ бойындағы қалмақтардың билеушісі, 1670 жылдан бастап елу төрт жыл басқарған, беделді хан Аюке өліп, орнына Церен Дондок хан болды. Ол 1724-1735 жылдар ел билеген кезінде Аюкенің кезіндегі елдің халық ретіндегі беделі біржола түсіп тынды.

Цзуан Рабдан өлгеннен кейін ел ішінде бірлік кетіп, өзара тартыстар орын алып, XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Жоңғария әлсіреді. Цин үкіметі кезінде тыныштық бермеген оған әскерін аттандырды. Ойрат әскерлері бір орталыққа біріге алмады. Цин әскерлері үшін бөлшектенген жоңғар әскерлерін бірінен соң бірін талқандау қиынға соққан жоқ. Тіпті, кезінде Абылай қолдап, көмек көрсеткен Амурсана әскерлері атылатын қарулары мол циндік қаптаған қалың әскердің алдында қарсы тұруға шамасы келмеді. Қаншама адамынан айырылған ол өзіне сенімді 200 адамымен тағы да қазақ жеріне қашты. Абылай Амурсананы пайдалана отырып, кезінде қазақтың жоңғарларға кеткен жерлерін біржола қайтарып алуды мақсат етті.

Пекин Абылайдың жоңғар ісінде белгілі рөл атқаратынын түсініп, 1755 жылдың жазында оның ордасына алғашқы елшілерін жіберді. Олар қазақтарға императордың жіберген манифесін тапсырды. Цин командованиесіне Әмірсананың қай жерде екені белгілі болған кезде Абылайға жаңа елшілік келді. Елшілік Әмірсананы беруді, өйтпеген жағдайда қазақтарға қарсы соғыс ашатындығын айтты. Абылай Амурсананы бермейтіндігін айтып, үзілді-кесілді жауап берді. Бұл Цин әскерлерінің қазақ жеріне қарай жылжу қаупін туғызды. Ақыры Циндік әскерлермен қазақ жасақтарының арасында кескілескен шайқас болды.

1756 жылдың күзінде Амурсана Орта жүзден Алтай ұранғайларының қасына барып, сонда тұрды. Сол жылдың қыркүйегінде Солтүстік Моңғолияда антициндік көтеріліс

болып, ауа райының суытуына байланысты Цин әскерлері Қазақстаннан шегіне бастады. Циндердің Халкадағы және Қазақстан даласындағы сәтсіздіктері Жоңғарияның азаттық қозғалысына әсер етті. Осы кезде қазақ жасақтарының цин әскерлеріне кейбір соққылар беруіне жағдай жасалды. Қазақтар біраз шығынға ұшырағанымен Орталық Азиядағы халықтардың антициндік қозғалысынан бас тартпады, Амурсананы бермеді.

1757 маусымында қытай әскерлері жоңғар жеріне келді. Жоңғариядағы көтерілісшілер қаптаған жазалаушы отряд күшімен біржола талқандалды. Аман қалғандар көрші елдерге қашты. Жоңғария даласындағы қытай әскерлері жүріп өткен жер адам өліктеріне толып кетті. Дала қан сасыды. Осы кезде Абылай Амурсананың Жоңғариядан Ресейге қашып кеткенін естіді.

1758 жылы Цин империясы жоңғарларды тағы да тас-талқан етті. Олар жолындағыларын аямай, балаларды да, қарттарды да қырып салды. Жоңғария мемлекет ретінде жойылды. Алайда, Жоңғариядағы жаппай қырғынға ұшыратқан соғыс тек 1759 жылы, Юлдуз тауларындағы ойраттардың азаттық қозғалысының соңғы орталығын жойғаннан кейін ғана аяқталды. Дегенмен, аты жойылған бұл халықтың ұрпақтарының жадында Ойрат хан туралы аңыз сақталып қалды. Ол аңыздарға қарағанда Жоңғар мемлекетінің басшысы, ол өлген жоқ, күндердің күні бұ дүниеге қайтып келіп, Ұлы Жоңғар мемлекетін қайтадан қалпына келтірмек...

Еділ бойындағы қалмақтарға келетін болсақ, Ресей мемлекеті XVIII ғасырдың басынан-ақ олардың жерін отарлауды ойластыра бастаған. 1731-1732 жылдары Дон казактарының мыңнан астам отбасы Еділ мен Иловлей өзендерінің аралығына келіп қоныстанады. Осыдан кейін көп уақыт өтпей-ақ Жайық өзенінің бойында да казак станицалары бой көтеріп, қалмақтар қоныстанған өңірдің солтүстігіне немістер келіп қоныс тепті.

Бір кездері кең жайылым іздеп келген қалмақ билеушілері енді қонысы тарылып, жан-жағынан қысымды сезе бастады. Бұл жағдайға шыдай алмаған торғауыт ханы Убаши 60-шы жылдардың ортасында-ақ Астрахан губернаторы Н.А.Бекетовке келіп, өздерінің жағдайларының барған сайын ауырлап бара жатқандықтары туралы екі рет шағым жасады. Осыдан кейін патша үкіметінің тиісті адамдары даулы аудандарды картаға түсіріп, қалмақтардың қоныстарының шекарасын межелеуге шешім қабылдады. Бірақ, бұл шаралар

бірден іс жүзіне асырылмады. Казактар қалмақтарға күш көрсетіп, жерлерін тартып ала бастады.

Цин империясы тас-талқан еткен жоңғарлар халық ретінде өшкеннен кейін осы жағдайды естіген Еділ бойындағы қалмақтар енді Жоңғарияға оралмақ болды. 1770 жылдың күзінде барлық қалмақтардың түре көтеріліп Жоңғарияға көшу керектігі жөнінде үгіт жүргізе бастады. Ақыры, жақсы өмірден біржола күдерін үзген, болашақта күтіп тұрған бұлдыр күндердің елесіне сенген қалмақтардың барлығы да ата-бабаларының жеріне қайтуға шешім қабылдады. 1770 жылдың соңғы айларында торғауыттар Еділден көшуге алдын ала қам жасап, соның дайындығына жасырын түрде кіріскенде, осы істің барша құпиясын білетін Цебек-Доржи, Бамбар секілді Убаши төңірегіндегі санаулы ақсүйектердің қатарында болған.

Бұл кезде қалмақтардың басым көпшілігін құрайтын торғауыттар Еділдің сол жағасын, яғни шығыс бетін қоныстанатын. Дүрбіттер мен хошауттар болса, өзеннің арғы бетінде болатын. Ата-жұртқа көшу жөніндегі құпия әңгіменің шығуынан бастап қалмақтар өздерінің әрбір қадамына дейін үнемі аңдып отырған Ресей өкілдерін әртүрлі сылтаумен алдарқатып, жайлап өзеннің шығыс жағына өте бастайды. Барлығы бірдей өтіп кетсе орыстар сезіктенуі мүмкін деп біразы өтпей, аттанатын күнді күтті.

Жоңғарияға көшудің басталуы 1771 жылдың қаңтарының бас кезі болып белгіленді. Белгіленген күн де жетті. Қаңтардың 5-жұлдызында түнделетіп көшіп, таң атқанға дейін орыстардан қарасын үзіп кетуі тиіс болатын. Бірақ Еділ үстіндегі қалың мұз қатты аяздан жарылып, мұз үстінен қызыл су жүрді. Арғы беттегі қалмақтардың 11.198 шаңырағының бергі бетке өту мүмкіндігі болмады. Үлкен көш сонау қиырдағы Жоңғарияға бет алды.

"Шаңды жорық" оқиғасының қалай басталғанына келетін болсақ, дарияның бергі бетіне қоныс тепкендер мен өтіп үлгергендердің барлығы 30.909 шаңырақ екен. Адамдардың саны шамамен 170-180 мың болған. Жолда әлдеқандай жағдайлар болып қалу мүмкіндігін ескергендіктен, 40 мың адамнан жасақ құрды. Орыс үкіметі Еділ қалмақтарының негізгі бөлігінің ауа көшкені туралы хабарды естіген бойда кері қайтару мәселесін ойластырды. Алайда кезінде өздерімен бірге жүріп шайқасқан, қарулары бар қалмақтарға қарсы шығуға батпады.

Хабар Кіші жүз ханы Нұралыға жетіп, олардың кері қайтуын талап етеді. Маусым айының аяқ шенінде Балқашқа жақындағанда оларды Абылай жасақтары қоршады. Абылайға елші жіберді. "Ақ үй береміз, айып-албан төлейміз. Боданыңа кіреміз. Біздің барар жер, басар тауымыз жоқ, көшіп қонатын қоныс бер, барлық қалмақ жұрты бір ұлысың ретінде сенің билігіңді таниды"- дейді. Абылай бұл ұсынысты толық қабылдау жағында болды. Бірақ әскербасыларының үлкен тобы түк қалдырмай шабу керек деседі. Абылай Жоңғария талқандалса, қазақ-қытай шекарасы ашылып қалатынын білген.

Ақырында қазақтарға сенімсіздікпен қараған қалмақтар келісімнің ақырын күтпей, қоршауды бұзып өткен. Ойламаған жерден болған оқиғаға қазақтар не істерін білмей, қалың қалмақ Балқаш көлінің оңтүстігіндегі тұщы сулы батыс жиегін жағалай келіп, Іле өзенін жоғары өрлеп, олар Жоңғарияға қарай өтіп кетуді ойлайды. Ал қазақ жасақтары болса, оларды Балқашқа қарай жібермеуге тырысты, Ілеге келгенде тағы да алдын орағытады. Күннің ыстығы мен шөл қысқаннан қаншасы қиналып өліп, жаралылары қансырап көз жұмды. Көздері шаңға толып, кең даланың аңызға желінен азап шегіп, бір ұрттам суға зар болған қалың тобыр әбден титықтап, сонда да әлдебір үмітпен алға қарай тоқтаусыз жылжи берді. Шамасы келмей қалып қойғандар саны біртіндеп көбейе бастады. Күн сайын жүздеген адамдар тұтқынға түсіп, қатары селдіреп, шаң бората шұбырған қалмақтардың ішінде қарулы, қайратты бір бөлігі ғана Қастек, Қаскеленді басып, Кеген, Нарынқолдан асып, көп қиындықты бастан кешірген олар Жоңғария жеріне жетті. Бірақ, олар Еділ-Жайық өңіріндегілердің шағын бір бөлігі ғана еді.

Қалмақтардың қазақтың қалың қоршауын бұзып өткен Мойынтыда барлығы бір-бірімен хабарласа алмаса керек, түнгі қарбаласта қалмақтардың бір тобы ұлы шеруден бөлініп, тасада қалған екен. Ақырында, Тәнжі тайшы бастаған бұл көш Балқаштың терістік жағасымен жүріп, көп ұзамай олар да қазақтардың шабуылына ұшырап көштің оннан бір бөлігі ғана Ілені өрлеп, Қытай шегіне өліп-талып жеткен екен.

Кезінде қазақ халқына қаншама қырғын жасаған қалмақтардың ұрпақтары өзге халыққа жасаған ата-бабаларының қиянаты үшін жауапты болды. Осыншама қанды кешуден өтіп, тірі шыққан жұрттың өзін ежелгі ата-бабаларының жерінде оларды бостандық емес, бұғау күтіп тұрды. Цин әкімшілігі қаншама

уақыттан бері азып-тозып жеткен екен,- деп есіркеген жоқ, бір кездері өздерінің шекарасына үнемі қауіп төндіріп, бір маза бермеген жоңғарларды шашыратып, жеке-жеке ауыл етіп қондырып, бәрін де бодан деп жариялады. Бостандық іздеп келген жаңғалдардың ұрпағы оған жете алмады. Жетуі де мүмкін емес еді.

Сонымен, жоңғарлар мемлекетінің құрылғанынан кейінгі қазақтар мен қалмақтардың араларындағы ұзақ жылдарға созылған соғыстың соңғы кезеңі қазақ жұртының санасында "Шаңды жорық" деген атпен белгілі. Қаншама жылдар халқымызға бір тыныштық бермеген, кезінде қаншама адамдардың қанын мойнына жүктеген жоңғарлардың қиянатының себебінен соңғы ұрпақтарының қандары судай ақты.

"Шаңды жорық" қандай да бір халық болсын, жаулау ешкімге де бақыт әкелмейтінін көрсетті. Еділ бойынан Жоңғарияға дейінгі неше мың шақырым жолда алты ай бойы жүргізілген үздіксіз соғыстың нәтижесінде ойрат-қалмақ жұртының ең соңғы ұйытқы ошағы жойылды. Екінші сөзбен айтқанда, 1771 жылдың басында ескі ата-бабасының қонысына жол тартқан 170-180 мың адамнан 20 мыңдайы ғана жетті. Ұлы шерудің алғашқы күні Еділ өзенінің өту бермеуінен қалып қойған 11 мың түтін, немесе, 60 мыңдай адам кездейсоқтықтан аман қалып қойды. Он үш мыңға жуық қалмақтардың отбасы Астрахан губерниясының басқармасының карамағына өтті.

Ақырында айтарымыз, қаншама мақалаларымызда атап көрсеткеніміздей, бір кездері Қытай мен Ресей сияқты ірі елдердің өзіне бір маза бермеген, Қазақ хандығын шайқалтқан Жоңғария мемлекеті осындай, ауыр жайды басынан кешірді. Жоңғарияның біржола жер бетінен жойылуынан кейін қазақтардың жоңғар басқыншыларына қарсы күреске толы дәуірі тоқтады. Дегенмен, Жоңғария қазақ халқының тарихында ауыр із қалдырды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бұлұтай М. Дін және ұлт. Алматы: Арыс. 2006.
2. Бичурин Н.Я Историческое обозрение ойратов или калмыков с ХУ столетия до настоящего времени. СПб. 1834.
3. Григорьев В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии // Сборник государственных знаний. Т.І.СПб., 1889.
4. Златкин И.Я. История джунгарского ханства. 1635-1758 гг. Москва: Наука. 1993.
5. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубеже Центральной Азии (вторая половина ХУШ-первая половина ХІХ века). Новосибирск. 1983.
6. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. Деректі толғам. Алматы:

Қазақстан. 1995.

7. Очерки истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период. Москва. 1967.

8. Пальмов Н.Н. Очерк истории калмыцкого народа за время его пребывания в пределах России. Элита: Калмыцкое книжное издательства. 1992.

9. Сулейменов Р.Б., Мойсеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. (О внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука.1988.

В данной статье рассмотрена попытка калмыков возвратиться на восток, т.е. на пустующую после разгрома Циньской империей территорию Джунгарии, но по пути назад калмыки были атакованы объединенными войсками хана младшего жуза Ералы и Абылая, что в итоге были разбиты и на родину с трудом возвратилась лишь одна десятая часть калмыков.

The given article is devoted to the historical review of Kalmyk's returning to the East, i.e. to the territory of Zungariya after the Tsyn Empire devastation. On their way they were attacked by the united forces of senior dzuise Khan Eraly and Abylay. In the result they were defeated and only one tenth of Kalmyk's army hardly reached their native land.

ӘОЖ 94(47)084.3

Ахметова Ұ.Т.

т.ғ.к.,

Х.Досмұхамедов атындағы АМУ

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ ЖӘНЕ МҰРАҒАТТЫҚ КОМИССИЯ

Тарихи деректің анықталар тұсының бірі - мұрағат құжаттары. Қазір де мұрағаттық мекемелер тарихының тарихы - тарих ғылымындағы қызықтырар тақырыптың бірі. Бұл жөнінде тарихшы З.Алдамжар былайша өз пікірін білдірген екен: «Архивтік жүйеде жинақталған мұрағат пен тарих ғылымының ара байланыстылығына келсек, онда бұл байланыстылықтың болмыстық ауқымы да ғылыми заңдылық негізде дер едім. Осы ғылыми заңдылық та, болмыстық сәйкестік те ұлттық төл тарихымызды зерттеудің, ұлттық тарихи санамыздың қалыптасып бой түзеуінің негізінде жатыр дер едім ».

Қазір де мемлекетіміздің нық қалыптасуы үшін ғылымның, оның ішінде тарих ғылымының дамуы өзекті мәселелердің санатынан табылып отыр. Сондықтан да Орынбор ғылыми